

РОЗДІЛ VII. СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СЛОВА БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ДІЄСЛІВ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Тетяна КАПІТАН (Кіровоград)

У статті розглядається явище полісемії дієслів сучасної німецької та української мов, розглядаються зв'язки дієслів з лексико-семантичними парадигмами різних видів, роль та місце найбільш багатозначних дієслів у словниковому складі.

The paper is devoted to the phenomenon of the verb polysemy of present-day German and Ukrainian; the ties of the verbs with different lexico-semantic paradigms are explored; the role and place of the verb polysemy in language lexicon is emphasized.

Сучасна лінгвістика постійно шукає шляхи порівняння структурних та семантичних систем мов у повному обсязі. Спостерігається стрімкий розвиток та удосконалення підходів щодо проникнення у новітню парадигматику та синтагматику мов для розв'язання багатьох теоретико - практичних та прикладних завдань.

Полісемія, тобто здатність слова мати два і більше значення, є головною властивістю лексичних одиниць та однією з найбільш важливих мовних універсалій. У ній виявляються творчі потенції мови, яка забезпечує потреби процесу пізнання за допомогою обмежених формальних засобів.

Останнім часом у мовознавстві з'явилася ціла низка досліджень, у яких розглядаються питання системності полісемії.

Зокрема, проблемою полісемії займалися представники різних напрямів семасіології (Ю. Апресян, Р. Будагов, А. Полікарпов та інші), однак вона й досі остаточно не розв'язана.

Метою статті є виявлення особливостей полісемії дієслів сучасної німецької та української мов і встановлення її зв'язку з іншими змістовими та формальними характеристиками лексичних одиниць.

Вивчення полісемії, виявлення причин виникнення у слові нових лексичних значень та їх можливих форм вимагає врахування двох аспектів лінгвістичної науки: а) історичного – багатозначність виявляється більш повно у процесі розгляду слова протягом його розвитку; б) таксономічного – головним завданням якого є встановлення класифікацій семантичних змін слова.

За традиційним визначенням, причиною полісемії є видозміна та розвиток початкового значення слова, що пояснює погляд не лише на певну структурну організацію лексичного значення, але й вказує на напрямок дослідження в історичному аспекті.

Становлення семасіології у першій половині ХХ ст. зумовило зміну її предмета: звертається увага на природу лексичного значення слова як символічної функції слова. Незалежно від того, яку основу значення розмежовували дослідники у вигляді (предметну, логічну, психологічну чи суто прагматичну), усе зводилося до нереляційного розуміння слова.

Крім встановлення причин та типів зміни значення слова, основним напрямком у вивченні полісемії слів є опис семантичної структури слова, який виявляється більш синхронним, ніж історичним.

Зокрема Г. Пауль, використовуючи історичний підхід до лексичного змісту слова, кваліфікував більш стійкі асоціативні уявлення, розмежовуючи узуальні та okazіональні значення як абстрактні та конкретні [1, 97]. На думку Г. Пауля, основна причина зміни значення слів – відхилення okazіонального від узуального [1, 101].

У зв'язку з цим виникають нові аспекти вивчення полісемії:

а) визначення семантичної структури слова, розмежування в лексичному змісті слова різних типів лексичних значень (прямих, переносних, основних, похідних, вільних, структурно обмежених);

б) встановлення причинно-наслідкових зв'язків між значеннями полісемантичних слів та їх сполучуваністю;

в) використання контекстних підходів до полісемії.

Увагу заслуговує праця Д. Шмельова «Проблеми семантичного аналізу лексики», який значно розширив проблематику вивчення полісемії.

На думку Д. Шмельова, полісемію варто визначати як семантичну єдність, яка існує між значеннями того самого слова та формується на основі спільних семантичних, асоціативних (метафоричних, метонімічних) перенесень. Окрім того, учений запозичує та використовує цілу низку фонологічних понять (опозиція, диференційні ознаки, позиційні обмеження, нейтралізація), які дозволили впорядкувати опис лексичного значення слова. Проте відсутність ізоморфізму між одиницями фонологічного та лексико-семантичного рівнів мови робить використання фонологічних понять обмеженим.

Одним із нових понять, формулювання сутності багатозначного слова, є також семантична невизначеність та дифузність лексичного значення.

Стверджуючи, що виникнення значень залежить від використання слова в різних лексико-семантичних позиціях, Д. Шмельов фактично описує багатозначність слів через поняття лексико-семантичного варіювання [5, 70].

Практика складання словників давно вже виявила факт багатозначності, оскільки ідейний зміст слова відносно рідко вичерпується одним значенням: здебільшого воно розкривається як сукупність низки значень.

Донедавна полісемія в німецькій мові досліджувалась переважно в іменниках, хоча семантичний обсяг дієслова ширший.

Лінгвістика ще й досі не володіє об'єктивними методами розмежування різних значень багатозначного слова, тому в статичних дослідженнях, присвячених квантативному аналізу полісемії, використовуються тлумачні словники як найбільш репрезентативні зібрання загальномовної лексики, які служать джерелом інформації про багатозначність слова. Розмежування значень полісемічних слів, а отже, й кількість цих значень залежить від використання неформальних процедур контекстологічного аналізу, тому відрізняється від словника. Однак, не дивлячись на суб'єктивізм, який може виявлятися укладачами словників при відображенні лексичної системи мови, на основі численних даних можна зробити висновок, що лексична система отримує в словнику в цілому досить адекватне відтворення. Детальний розгляд проблеми «ступеня полісемічності», під яким розуміють кількість значень, фіксованих у відповідних словниках, а також групування дієслів у певні полісемічні зони, дає можливість класифікувати такі ступені полісемії:

- а) нульовий ступінь полісемічності – слова з одним значенням;
- б) перший ступінь полісемічності – слова з 2-3 значеннями;
- в) другий ступінь полісемічності – слова з 5-9 значеннями;
- г) третій ступінь полісемічності – слова з 10-16 значеннями і т. ін.

Найбільшу частину всіх німецьких дієслів у словнику складають моносемічні дієслова (8089). За ними розміщуються дієслова з двома (3037) і трьома (878) значеннями.

Слід зауважити, що лексико-семантична система дієслова в німецькій мові ще недостатньо досліджена. Різні автори пропонують у своїх роботах відмінні за глибиною та обсягом варіанти семантичного поділу дієслів, що залежить від багатьох факторів, насамперед від полісемії дієслів, складності, розгалуженості семантичних функцій даної частини мови. Звідси випливає, що кваліфікація дієслів за їх семантикою повинна бути досить гнучкою, охоплювати основні великі групи, які відрізняються одна від одної істотними ознаками. Найбільш повно багатозначність виявляється у таких групах дієслів:

- а) дієслова передачі та отримання (*nehmen, geben, schicken u.a.*);
- б) фазові дієслова (*beginnen, anfangen, dauern u.a.*);
- в) дієслова буття (*sein, leben, fehlen u.a.*).

Найменшою мірою багатозначність виявляється у дієсловах поведінки (*sich benehmen, aufmandeln, ausflippen u.a.*).

З погляду словотвірної форми всі дієслова зі словника «Duden» було поділено на три традиційні групи:

- а) прості дієслова (*sehen, lesen, machen*);
- б) похідні дієслова (*grünen, entfliehen, aussehen*);
- в) складені дієслова (*stehen bleiben, spazieren gehen, bekannt machen*).

Найбільшою виявилася група похідних дієслів, найменшою – складених. Найбільш розгалужено багатозначність виявилася у групі

дієслів із закінченням *-en* з ненапруженим опорним голосним (5485 лексичних одиниць) та напруженим опорним голосним (4338 одиниць). Менш розгалуженою – група дієслів із закінченням *-erln* (*fensterln, wiescherln, kammerln, busserln*).

До дієслів з найбільшою кількістю значень належать ті, що мають у тлумачному словнику не менше семи значень. (Наприклад, слово *geben* – 14 значень). Загальна кількість цих слів становить 702 одиниці.

Критерій Крускела-Уолліса дозволяє встановити, що такі дієслова розподілено в різних словниках майже однаково. Деякі лексикографи з'ясували, що розподіл дієслів у словниках описано згідно з геометричним законом.

Для того, щоб простежити співвідношення ступеня полісемічності і ступеня конкретності / абстрактності дієслів, їх необхідно поділити на два семантичні класи:

- а) інформаційні дієслова, які позначають різні психічні процеси;
- б) енергетичні дієслова, які виражають фізичні, фізіологічні процеси, зміну форми, рух, місцезнаходження та ін.

Серед найбільш багатозначних дієслів найбільш часто трапляються сильні дієслова (57%). Неправильні дієслова, які становлять 7% від усіх досліджуваних, є виключно багатозначними, решту 36 % становлять слабкі дієслова.

Розглянемо полісемію дієслів сучасної української мови, лексика якої весь час збагачується, розширюється, відбиваючи все глибше й багатогранніше пізнання людиною об'єктивної дійсності. Поповнення лексичного складу мови відбувається, з одного боку, за рахунок словотворення й запозичень з інших мов, а з іншого – шляхом розвитку багатозначності, тобто використання відомих слів для найменувань різних явищ.

Незважаючи на різноманітність значень, за якими можлива класифікація дієслівної лексики на групи, об'єднані вужчими, більш конкретними значеннями, основну сему будь-якого дієслова становить лексичне значення процесу, що реалізується як динамічна ознака особи, предмета, явища або ж виступає поза формально вираженими зв'язками з ними. Саме воно обирається за критерій семантичної кваліфікації дієслова, відмежування його від інших повнозначних частин мови. Багатогранність дієслова полягає, зокрема, і в тому, що воно охоплює своєю лексичною і морфологічною специфікою слова, які не позначають ні дії, ні стану, а вказують на різні відношення і зв'язки між предметами, явищами, наприклад:

- а) дієслова зі значенням встановлення еквівалентності або характерних параметрів предметів (*важити, коштувати, дорівнювати, цінуватися, відрізнятись, полягати, містити, доводиться (братом), означати, годиться*): *Двадцять першого березня день дорівнює ночі; Ті*

цимбали копійок двадцять п'ять Івану коштували (М. Рильський); Дехто навіть думав, Богучарі доводяться Андрієві далекими родичами (В. Кучер);

б) дієслова зі значенням існування, розташування предметів у просторі (*височіти, виглядати, видаватися, прилягати, міститися, виходити (на південь), межувати, впадати, стелитися, простягатися, розкинутися, стояти, лежати*): *Кілька високих струнких димарів височіли над будівлями заводу (М. Трублаїні); В долинах, по крутих боках гір скрізь розкидані села, стеляться ниви та баштани, зеленіють невеличкі дубові гаї (І. Нечуй –Левицький).*

Наведені приклади свідчать, що загальна ознака процесуальності переважно стала визначати природу дієслова як частини мови, перетворилася на його типовий показник. У лексичній системі української мови існує велика кількість слів, що мають загальне значення процесу, але не належать до лексико-граматичного класу дієслів. Вони представлені, зокрема, іменниками, що відповідно до категорійної семантики цієї частини мови називають опредмечені дії, стани і події (*біг, бігання, біганина; стук, стукіт, стукотнява*).

Відтінки значень дієслова реалізуються насамперед у сполученнях із залежним іменником: *розв'язувати вузол, розв'язувати рівняння, скорочувати відстань, скорочувати дріб, заводити до хати, заводити порядки, заводити мотор, заводити голубів, заводити пісню. Допмагають реалізувати значення дієслова ще й порівняння, однорідні присудки тощо: Квітка торкнула, і сніг загорівся, мов золоте багаття (Леся Українка); На скаженій швидкості мотоцикл перескакує солончаки та видолинки, аж поки, спинившись серед зарослих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати, кашляти, буксувати (О. Гончар).* Переносне значення слова, що є джерелом полісемії, – це одне із значень полісемантичного слова, співвідносне з прямим, яке з'явилося внаслідок перенесення найменування на інший предмет за подібністю, суміжністю чи функцією ознак, покладених в його основу. Таке значення суспільно усвідомлене, фіксується в словниках, чітко розрізняється у контексті.

Переносне вживання слова відрізняється від його переносного значення тим, що воно за своїм змістом індивідуальне, використовується тільки у певному контексті як засіб художньої характеристики. Переносне вживання «це або слід колишніх застосувань слова, які не створили окремого значення, або нове застосування одного із значень слова в індивідуальному, не зовсім звичайному фразеологічному оточенні. При переносному або композиційно ускладненому застосуванні слова в якомусь із його основних значень виникають нові, своєрідні змістові відтінки. Проте ці семантичні нюанси не утворюють самостійного значення. Вони змінні, іноді навіть важко вловимі» [4, 40].

Полісемія настільки поширене явище, що тільки деякі групи слів, зокрема терміни, перебувають поза її активним виявом, але й вони потрапляють у сферу дії лексико-семантичних змін, безпосередньо пов'язаних з формуванням багатозначності слів.

Багатозначність властива насамперед загальноживаним словам. Наприклад, дієслово *шукати* має такі значення:

1) намагатися знайти, виявити що-небудь або кого-небудь – сховане, загублене, невідоме (*шукати книжку на полиці; шукати товариша, що заблукав у лісі; шукати будинок за певною адресою*);

2) збирати гриби, ягоди (*шукати опеньки, шукати суниці, шукати горіхи*);

3) спрямовувати розумові, творчі зусилля на вирішення певного завдання, проблеми, з'ясування змісту певного явища (*шукати найефективніше доведення теореми; шукати етимологію слова; шукати справжній зміст твору*);

4) займатися пошуками чого-небудь або кого-небудь необхідного, потрібного, підбирати що-небудь (*шукати подібного вчителя малювання; шукати порядну людину; шукати обладнання для лабораторії по магазинах*);

5) намагатися побачити кого-небудь або що-небудь (*шукати поглядом товариша у натовпі*);

6) намагатися домогтися чого-небудь, прагнути чого-небудь (*шукати кращого життя; шукати порятунку; шукати слави; шукати правди*);

7) прагнути нового, більш досконалого в науці, мистецтві або інших галузях діяльності (*Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – Що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать... (М. Рильський)*).

Крім того, дієслово *шукати* виступає як суттєво важливий компонент у складі низки фразеологізмів, наприклад: *шукати з свічкою серед дня* – спрямовувати зусилля на пошуки того, що взагалі відсутнє або ж трапляється дуже рідко; *шукати вітру в полі* – даремно витратити зусилля на пошуки кого-небудь або чого-небудь; *шукати себе* – визначити своє покликання; *шукати легкого хліба* – намагатися вести безтурботне життя; *шукати кістки в молоці* – вередувати, висувати безпідставні претензії до кого-небудь або чого-небудь.

Кожне багатозначне слово становить сукупність кількох значущих одиниць, або лексико-семантичних варіантів.

Лексико-семантичні варіанти багатозначних слів по особливому характеризують співвідношення між планом вираження і планом змісту (значенням): змінним виступає значення, а форма словесного знака залишається сталою.

Поєднання лексико-семантичних варіантів багатозначного слова ґрунтується на ієрархічних відношеннях, що виявляється у розмежуванні

головного, основного, номінативного та вторинного, похідного значень. З урахуванням варіативності багатозначність можна визначити як здатність слова об'єднувати у своїй семантичній структурі кілька лексико-семантичних варіантів [3, 123].

Розширення меж значення полісемічного слова та відповідно кількості контекстів актуалізації його лексико-семантичних варіантів може зумовити так зване смислове «вивітрювання». «Вивітрювання» значення – це семантична універсалія, про що свідчать, зокрема, і конкретні факти, пов'язані з десемантизацією багатозначного дієслова «брати» в українській мові. Цю думку переконливо підтверджують такі приклади: *брати м'яч* – ловити, *відбивати, брати верх (гору)* – перемагати, *брати до уваги* – зважати на що-небудь, *брати за душу* – хвилювати, *брати зобов'язання* – зобов'язуватися, *брати на глум* – глумитися, *брати на замок* – замикати, *брати на розум* – усвідомлювати, *брати ціль* – прицілюватися, *брати уроки* – вчитися, *брати розгін* – розганятися, *брати на сміх* – висміювати, *брати на муки* – мучити.

Розвиток багатозначності слів ґрунтується на принципах семантичної деривації, під якою необхідно розуміти формування лексико-семантичних варіантів з властивими їм семами на основі первісних, основних значень. Так, в основі взаємозв'язку між різними словами *зелений – зеленуватий*, різними значеннями того самого слова *зелений* (один з основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним) – *зелений* (недозрілий, недоспілий) лежить відношення похідності. У першому випадку воно реалізується творенням похідного слова від основи *–зелен-* – шляхом додавання до неї суфікса *-уват-* (*зелений – зеленуватий*), у другому – як переосмислення вже готового прямого найменування кольору *зелений* і використання його для переносної номінації іншої якісної ознаки – відповідної стадії стиглості фруктів, овочів, злаків [3, 128].

Частиномовну сутність дієслова пов'язують насамперед з тим, що слова відповідного лексико-граматичного класу мають значення дії або стану. Така кваліфікація цієї частини мови ґрунтується на досить виразному, але певною мірою спрощеному поділі дієслівної лексики за двома згаданими значеннями. Категорійне значення статичної ознаки властиве прикметникові (*зелений, білий, синій, молодий, швидкий*). Разом з тим тільки дієсловам властиві граматичні засоби вираження процесуальної ознаки (дії, стану, відношень між предметами, форм існування їх у просторі) [3, 361]. Принципові відмінності між іменниками, прикметниками та дієсловами О. Потебня охарактеризував так: «Порівнюючи, з одного боку, вирази, як «зелена трава», що не становить речення, а з другого – речення, як «трава зеленіє», не виявимо в них ніякої відмінності за змістом, але дієслово зображає ознаку під час її виникнення від діючої особи, а ім'я – ні. У цьому визначенні дієслова немає значення, буде момент виникнення ознаки одночасний з мовленням того, хто

говорить, чи ні; буде час уявлятися тривалим, миттєвим; буде саме виникнення ознаки фактом чи наказом, бажанням, умовою... У поняття про дієслово обов'язково входить відношення до особи, яка б ця остання не була: відома чи ні, справжня чи фіктивна» [2, 91].

Дієслівні морфологічні категорії характеризують динамічну процесуальну ознаку з погляду різних часових площин її розгортання, граничності – не граничності, реальності – гіпотетичності вияву, зв'язку з одним або кількома суб'єктами, співвідношення між мовцем, адресатом мовлення і предметом повідомлення.

Дієслову властиві багатогранні синтаксичні функції, найголовнішою, або категорійною, серед них є, звичайно, предикативна. Дієвідмінювані дієслова виконують у реченні функцію присудка. Типовими для дієприкметника і дієприслівника є відповідно атрибутивна і обставинна функції. Дієприкметник, як і прикметник, може входити до складу присудка. До синтаксичних поліфункціональних дієслівних утворень належить інфінітив: він виступає у ролі усіх головних і другорядних членів речення.

Порівнюючи багатозначність дієслів у німецькій та українській мовах, можна зазначити, що явище полісемії більш характерне для німецької мови.

Порівнюючи дієслова німецької мови, можна зробити висновок, що ті які мають закінчення – *en*, більш полісемантичні, ніж інші дієслова: *zum Beispiel: presentieren* – 1) пропонувати; 2) подавати, пред'являти; 3) дарувати, підносити.

А багатозначні дієслова української мови з префіксами *ви-*, *про-*, *за-* також більш полісемантичні, ніж інші дієслова, наприклад, *вистругати* – 1) дошку; 2) деталь; *проломити* – 1) спину; 2) хід; *проколоти* – 1) черевик; 2) дірку; *залатати* – 1) шкарпетки; 2) дірку.

Серед полісемантичних дієслів німецької мови частіше трапляються сильні дієслова, вони становлять переважну більшість дієслів.

Багатозначні слова української мови виступають у поєднанні із залежним іменником: *побрити голову, бороду; полоти грядки, бур'ян*.

В українській мові порівняння дозволяє з'ясувати значення дієслова у контексті: *Він справді здригнувся, немов ступив у студену воду* (Ю. Мушкетик).

Полісемія німецької та української мов може співвідноситися з різними лексико-семантичними парадигмами (омонімією, синонімією, антонімією). Порівняно з українською мовою, у німецькій мові омонімія не розповсюджене явище. Синонімія в німецькій мові особлива тим, що в синонімічні відношення вступають не всі, а лише деякі значення дієслова. В українській мові багато дієслів має декілька синонімічних значень.

Конкретне значення багатозначного дієслова реалізується лише в певному словесному оточенні.

Причинами виникнення лексичної багатозначності в обох мовах є:

1) безмежність зовнішнього світу та обмеженість словникового складу;

2) принцип економії (потенціальні комбінації фонем дозволяють значно збільшити кількість слів у будь-якій мові, але цього в дійсності не відбувається);

3) взаємозв'язок самих предметів і явищ, який відображається в свідомості людини у вигляді групи значень.

Таким чином, аналіз дієслівних одиниць німецької й української мов свідчить, що полісемія дієслів сучасної німецької та української мови, здатність слова мати два і більше значень, є однією з найважливіших мовних універсалій, а отже, і одним із шляхів розвитку обох мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
2. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1958. – Т. 4 – 406 с.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка та ін. – К.: Вища шк., 1993. – 366 с.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 440 с.
5. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Высш. шк., 1973. – 280 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Капітан – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: багатозначність дієслів в українській та німецькій мовах.